

10.17951/f.2019.74.209-229

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXIV

SECTIO F

2019

Badacz niezależny

STEFAN DMITRUK

<https://orcid.org/0000-0001-5591-5468>dmitruk.stefan@gmail.com

*Prawosławny sobór żeńskiego monasteru w Turkowicach
w latach 1906–1929*

The bigger orthodox church in women's monastery in Turkowice in the 1906–1929's.

STRESZCZENIE

W artykule autor opisał dzieje prawosławnego soboru w żeńskim monasterze w Turkowicach w latach 1906 - 1929. Za pomocą metody studium przypadku omówił przyczyny powstania i budowę cerkwi w 1906 r. oraz jej rozbiórkę w 1929 r. Podstawą tekstu są źródła z archiwów w Lublinie i Lwowie. Klasztor w Turkowicach pełnił ważną rolę w życiu prawosławnych mieszkańców Królestwa Polskiego na początku XX w. Okresy przed I wojną światową, Wielkiej Wojny i lat 1918–1929 umożliwiają analizę polityki wyznaniowej Rosji i Polski wobec społeczności prawosławnej w rejonie Hrubieszowa. Analiza wpisuje się w dalszą perspektywę badawczą związaną z losami prawosławia, głównie z nierozpoznanym dostatecznie w polskiej nauce wątkiem życia monastycznego w Turkowicach na początku XX w.

Słowa kluczowe: Turkowice; Cerkiew Prawosławna; prawosławny monastycyzm; II fala burzenia cerkwi prawosławnych w 1929 r.; I wojna światowa; II Rzeczpospolita Polska; Rosja

WSTĘP

13 maja 2019 r. minęło 90. lat od zakończenia rozbiórki soboru w Turkowicach w ramach II fali burzenia świątyń prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu. Prezentowane studium przypadku dotyczy powstania, funkcjonowania oraz rozbiórki świątyni turkowickiej. Tekst porusza skomplikowany i wielopłaszczyznowy problem działalności Cerkwi prawosławnej na tym terenie w początkach XX w. Badanie wpisuje się w problematykę dziejów miej-

scowej ludności ruskiej uwikłaną w politykę wewnętrzną – m.in. wyznaniową oraz narodowościową – Rosji, Austro-Węgier (marginalnie) i II Rzeczypospolitej. Szczegółowa analiza prawosławnego życia monastycznego w Turkowicach¹ została celowo pominięta. Omówiono ogólny rys tego zagadnienia, co umożliwia kontekstowe zrozumienie znaczenia soboru dla prawosławnej społeczności Chełmszczyzny. W opracowaniu wykorzystano archiwalia lwowskie i lubelskie o różnej proveniencji – głównie administracyjne i cerkiewne, prasę lokalną – polskojęzyczną i rosyjskojęzyczną, uzupełnione o literaturę przedmiotu. W świetle przeprowadzonej kwerendy archiwalno-bibliotecznej wydaje się, że pominięcie dokumentacji kościelnej nie wpłynęło znacząco na analizę i wnioski końcowe prezentowanego badania.

1. MONASTER W TURKOWICACH NA POČZĄTKU XX W. (OGÓLNY ZARYS)

Reaktywację życia zakonnego w Turkowicach² na początku XX stulecia władze diecezji chełmsko-warszawskiej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: RCP), a od 1905 r. eparchii chełmskiej, oficjalnie łączyły z rozwijającym się wśród wiernych kultem Turkowickiej Ikony Bogurodzicy³. Ihumenia Atanazja (Gromieka; 1863 – po 1915) – przełożona prawosławnego żeńskiego monasteru w Radecznicy – twierdziła, że w 1902 r. z okazji świąt ku czci wspomnianej ikony (15 lipca⁴) i Opieki Bogurodzicy (14 października) do wsi położonej nad Huczwą przybywało ok. 10.000 osób⁵. Z kolei gubernator lubelski Włodzimierz Tchor-

¹ Zagadnienie prawosławnego monastycyzmu na terenie Turkowic oraz Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1875 – 1939 doczekało się ogólnych opracowań (patrz: Bibliografia), jednak wymaga pogłębionej analizy naukowej w oparciu o archiwalia polskie, ukraińskie oraz rosyjskie.

² Prywatna wieś Turkowice, którą początkowo władali Turkowieccy, istniała w 1469 r. Osa-da liczyła wówczas 4 domy. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że od początku jej istnienia wieś oraz okolice zasiedlała ludność ruska. Ze względu na brak materiału źródłowego nie można jednoznacznie potwierdzić funkcjonowania jednej z form życia cerkiewnego (monastycznego lub parafialnego) w Turkowicach. Andrzej Gil ustalił, że w XVIII w. funkcjonował w niej greckokatolicki klasztor bazylianów. Władze unickiej diecezji chełmskiej zamknęły monaster w 1749 r. Na jego miejsce powołano samodzielną parafię pw. Położenia Szat Bogurodzicy w Blachernach. Z biegiem czasu włączoną ją do parafii w Sahryniu. Więcej zob.: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596 – 1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 232 – 233; W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 25 – 26, s. 104; *Turkowice*, w: E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, *Dzieje miejscowości gminy Werbkowice - powiat hrubieszowski*, Werbkowice – Zamość 2009.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875 – 1905; dalej: ChWDPK), sygn. 1045, k. 3 – 3 v.

⁴ Datyienne są według kalendarza gregoriańskiego, chyba, że zaznaczono inaczej.

⁵ APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny (1905 – 1918; dalej: ChKP), sygn. 1734, k. 1. Stosunkowo duża liczba pielgrzymów wskazuje na rozwinięty kult Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Jego zagadnienie wymaga dalszych badań naukowych.

żewskij (1841 – 1905) podkreślał, iż do Turkowic: „(...) prawosławni, katolicy, trwający w unii przychodzą by się pomodlić i zamówić posługi religijne. Oprócz miejscowych ludzi, przychodzą także mieszkańcy sąsiadujących parafii, powiatów, zza rzeki Bug, Galicji”⁶. Duża liczba pątników skoncentrowanych w jednym miejscu mogła stać się dla władarzy eparchii chełmsko-warszawskiej okazją do wdrożenia wewnętrznych działań misyjnych.

Na przełomie XIX i XX w. kluczowym zagadnieniem, z perspektywy administracji cerkiewnej i państwowej, na terenie południowej i wschodniej części Królestwa Polskiego była aktywna polityka wyznaniowa względem ludności pounickiej⁷. Znaczna części tej społeczności trwała w oporze wobec RCP. Działania Cerkwi związane z przezwyciężeniem negatywnych skutków kasaty unii brzeskiej (1875 r.), po ćwierćwieczu stosowania różnych metod, okazały się nieskuteczne. Potwierdzeniem takiego stanu była utrata przez Cerkiew prawosławną ok. 190.000 wiernych, którzy konwertowali do Kościoła Rzymsko-katolickiego na terenie guberni lubelskiej i siedleckiej po wydaniu w 1905 r. ukazu tolerancyjnego⁸.

Abp chełmski i warszawski Hieronim (Egzemplarski; 1836 - 1905), w styczniu 1902 r., forsował ideę utworzenia samodzielnego monasteru turkowickiego „(...) w celu rozwoju i wzmocnienia działalności misyjnej (Cerkwi – przyp. S. D.) w tym rejonie”⁹. Według Krzysztofa Latawca prawosławne centrum religijne w Turkowicach, położone na terenie powiatu hrubieszowskiego guberni lubelskiej, mogło znacznie oddziaływać na ludność pounicką¹⁰.

13 stycznia 1902 r. Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny powołał w Turkowicach filię żeńskiego radecznickiego monasteru pw. Antoniego Pieczerskiego. W ciągu kolejnych dwóch tygodni generał-gubernator warszawski i gubernator lubelski pozytywnie odnieśli się do inicjatywy władz cerkiewnych¹¹. Nowej monastycznej wspólnoty nadano wezwanie Opieki Bogurodzicy, a pierwszą przełożoną została mniszka Eugenia. 18 lipca 1903 r. Świętobliwy Synod RCP (dalej: Synod RCP) potwierdził decyzję władz eparchii z siedzibą w Warszawie. Kapelanem turkowickiego domu zakonnego mianowano III wika-

⁶ APL, ChWDPK, sygn. 1045, k. 11. Biogram gubernatora W. Tchorżewskiego zob.: A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867 – 1918)*, Lublin 2014, s. 370 – 371.

⁷ Szerzej o założeniach polityki wyznaniowej Rosji w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. zob.: M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864 – 1915)*, tłum. W. Włoskiewicz, Warszawa 2016, s. 162 - 185.

⁸ Szerzej o problemie konwersji 1905 r. i polityce wyznaniowej imperium rosyjskiego w Królestwie Polskim wraz z bibliografią przedmiotu zob.: A. Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863 – 1915*, Lublin 2013.

⁹ APL, ChWDPK, sygn. 1045, k. 9.

¹⁰ K. Latawiec, *W służbie imperium...Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864 – 1915*, Lublin 2007, s. 224.

¹¹ APL, ChWDPK, sygn. 1045, k. 1, 9.

riusza monasteru w Radechnicy. 4 listopada 1906 r. powołano samodzielną parafię w Turkowicach, wydzieloną z parafii sahryńskiej. Włączono ją do III dekanatu hrubieszowskiego utworzonej rok wcześniej prawosławnej diecezji chełmskiej¹².

2. BUDOWA CERKWI W LATACH 1903–1906.

FUNKCJONOWANIE ŚWIĄTYNI DO 1915 R.

Na terenie Turkowic funkcjonowała tzw. stara cerkiew¹³. Wzniesiono ją na miejscu wcześniejszej świątyni pw. Opieki Bogurodzicy, której daty budowy w świetle analizowanego materiału archiwalnego nie jesteśmy w stanie określić¹⁴. Tzw. starą cerkiew oddano do użytku w 1793 r. Drewniana, pokryta gontem, położona na cmentarzu świątynia, początkowo służyła parafii w Sahryniu z filią w Turkowicach. Parafia sahryńska do 1875 r. była grecko-katolicka. W wyniku kasaty unii brzeskiej na terenie dawnej diecezji chełmskiej weszła w skład prawosławnego wikariatu lubelskiego eparchii chełmsko-warszawskiej, a od 1905 r. prawosławnej diecezji chełmskiej. Tzw. stara cerkiew, o niewielkich rozmiarach, na przełomie XIX i XX w. wymagała natychmiastowego remontu¹⁵. Świątyni nadano wezwanie Położenia Szat Bogurodzicy¹⁶. Po powołaniu do życia wspólnoty monastycznej w Turkowicach, w latach 1902 - 1906 wzniesiono główny kompleks klasztorny. Składał się z 6 drewnianych obiektów i dużego kamiennego budynku. W tym ostatnim zorganizowano cerkiew pw. św. Sergiusza i Hermana z Wałamu¹⁷.

Rozwój życia monastycznego w guberni lubelskiej i siedleckiej, a także ruch pątniczy związany z kultem Turkowickiej Ikony Bogurodzicy i świętami Położenia Szat Bogurodzicy oraz Opieki Bogurodzicy wpłynęły na decyzję władz diecezjalnych o wzniesieniu nowej świątyni o randze soboru¹⁸. Całkowity koszt jej budowy wyniósł 30.000 rubli (dalej: rb.)¹⁹. Z tej sumy 8.690,27 rb. przekazał

¹² APL, ChKP, sygn. 165, k. 4 - 5; APL, „Клировые Ведомости” (1876 – 1915; dalej: KB), sygn. 513, k. 57; „Холмская Церковная Жизнь” (dalej: „ХЦЖ”) 1906, nr 24, s. 864.

¹³ „ХЦЖ”, 1906, nr 17, s. 613.

¹⁴ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (1596 – 1875), sygn. 110, s. 399 - 401.

¹⁵ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1; APL, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny (1919 – 1939; dalej: UWL, WSP), sygn. 645, k. 137 – 138; APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskiej (1918 – 1939; dalej: SPH), sygn. 495, k. 142, 231.

¹⁶ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1; „ХЦЖ”, 1906, nr 17, s. 613.

¹⁷ „ХЦЖ”, 1906, nr 17, s. 613.

¹⁸ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1 – 1 v. Sobór – prawosławna świątynia pełniąca funkcję katedry danej diecezji, główna świątynia w danym mieście lub główna świątynia na terenie monasteru, za: *Полный православный богословский энциклопедический словарь. Том II*, Санкт-Петербург 1913, c. 2084.

¹⁹ „ХЦЖ”, 1906, nr 17, s. 614.

w 1906 r. Synod RCP²⁰. Resztę kwoty w wysokości 10.000 rb. wydatkowały władze eparchii chełmsko-warszawskiej w dwóch transzach po 5.000 rb. w latach 1905 - 1906²¹. Wobec braku archiwaliów nie można określić pozostałych źródeł finansowania budowy turkowickiego soboru, czyli pozyskania i wydatkowania prawie 11.310 rb. Celową dotację synodalną z 1906 r. przeznaczono na budowę świątyni i jej wykończenie (zob. Tab. 1).

Tab. 1. Wydatkowanie dotacji Synodu RCP na budowę cerkwi w Turkowicach w 1906 r.

LP	Nazwa wydatku	Wykonawca	Kwota w rublach
1	metalowe kraty w oknach	Wincenty Sikorski (kował)	124,00
2	24.000 cegieł; piasek; woda; cement; wykonanie fundamentów	Franciszek Stec	536,00
3	drzwi i okna	Franciszek Stec	525,42
4	obicie drewnem wnętrza cerkwi	Szaks Kofenbaum	1640,00
5	drewniane materiały na budowę cerkwi	Moszek Cwajg	1094,04
6	sosnowe deski, belki, drewno i pozostałe materiały do obicia wnętrza i obelkowania cerkwi	Moszek Cwajg	1924,61
7	zewnątrzne obicie cerkwi	Albert Obst	2846,20
RAZEM			8690,27

Tab. 1. na podst.: ЦДІАУ, ХДКХ, оп. 1, д. 730 (cała).

Część elementów wyposażenia cerkwi – m. in. koszulkę (ros. *puza*) Turkowickiej Ikony Bogurodzicy i dzwony - opłacono z ofiar wiernych. W dniu 11 kwietnia 1906 r. bp chełmski Eulogiusz zwrócił się do dziekanów – I, II, III dekanatu hrubieszowskiego, I i II dekanatu tomaszowskiego i dekanatu zamojskiego – z prośbą o zorganizowanie wśród wiernych zbiórki pieniędzy na zakup koszulki Turkowickiej Ikony Bogurodzicy²². W ciągu dwóch kolejnych miesięcy miejscowe duchowieństwo przekazywało wpłaty wiernych na wskazany cel²³.

Wybudowany sobór był drewniany, zwieńczony pięcioma kopułami i pokryty blachą. Mógł pomieścić do 1000 osób. W środku budowli znalazł się wykonany

²⁰ Tamże; Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів (dalej: ЦДІАУ), Холмська Духовна Консиссторія, м. Холм (1782 - 1944, dalej: ХДКХ), оп. 1, д. 730 (cała); APL, ChKP, sygn. 1734, k. 11 – 20, 140 v.

²¹ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 140 – 140 v.

²² Tamże, k. 41 – 41 v.

²³ Tamże, k. 47, 140 v. W zbadanym materiale archiwalnym pozostały jedynie wzmianki o wpłatach dziekanów I i II dekanatu tomaszowskiego. Z pierwszego okręgu wpłynęło 112,29 rb., a z drugiego 111,29 rb. Nie jest znana ostateczna kwota ofiarowana na ryż do turkowickiej ikony przez prawosławnych wiernych z Chełmszczyzny i południowego Podlasia.

ręcznie, drewniany, trzyczęściowy, pozłoceny ikonostas. Rozpisane w nim ikony opatrzone pozłacanym tłem. W drewnianym i pozłacanym kioście umieszczono Turkowicką Ikonę Bogurodzicy. Nad wizerunkiem zawieszono wyszywany złotymi nićmi, aksamitny, ciemnoniebieski baldachim. We wnętrzu na ścianach cerkwi powieszono 12 ikon, a w części za ikonostasem 2 ikony. Ikonostas, ikony i baldachim wykonano w pracowniach monasteru radecznickiego²⁴.

Sobór poświęcono 14 lipca 1906 r.²⁵ Obrzędowi konsekracji i pierwszej Liturgii w nowej cerkwi przewodniczył zwierzchnik diecezji chełmskiej bp Eulogiusz (Gieorgijewski; 1868 – 1946)²⁶. Hierarchę, 13 lipca 1906 r., powitała przełożona monasteru w Radecznicach – ihumenia Atanazja i kapelan klasztoru – ks. Michał Żadobiuk. Wieczorem biskup celebrował nabożeństwo całonocnego czuwania. Dzień później pierwszą Liturgię, w tzw. starej cerkwi, sprawował ks. Marceli Łopatyński. W poświęceniu, oprócz hierarchy chełmskiego, uczestniczyło 4 księży i 4 diakonów, a świąteczną homilię wygłosił ks. Włodzimierz Iwanow – proboszcz parafii prawosławnej pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Grabowcu. 15 lipca 1906 r. – miały miejsce uroczystości ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy, czyli jednego z głównych świąt patronalnych monasteru. Przewodniczył im władca Eulogiusz. Podczas obchodów dostojnik cerkiewny poświęcił srebrną, emaliowaną, koszulkę założoną na Turkowicką Ikonę Bogurodzicy. Tę ostatnią zakupiono z ofiar wiernych eparchii chełmskiej. Turkowicką Ikonę Bogurodzicy umieszczono w prawej części ikonostasu soboru. Na głównej Liturgii homilię wygłosił ks. Jan Lewczuk. Według władz cerkiewnych, w trzydniowych obchodach uczestniczyło ok. 20. 000 osób, w tym żołnierze z 10. pułku kozaków dońskich z Tomaszowa Lubelskiego i 12. pułku kozaków dońskich z Zamościa²⁷.

Rok po wyświęceniu świątyni, 24 lipca 1907 r., ihumenia Anastazja poprosiła bp Eulogiusza o zorganizowanie diecezjalnej zbiórki na budowę dzwonnicy i jej wyposażenie, którą ogłoszono na początku sierpnia 1907 r.²⁸ Wcześniej – podczas świąt ku czci Położenia Szat Bogurodzicy (15 lipca 1907 r.) – zebrano 230,00 rb.²⁹

Z głębi Rosji ofiarę w wysokości 200,00 rb. na zakup dzwonów przekazał Klaudiusz Paschałow (1843 – 1924) – darczyńca i fundator kilku cerkwi na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia³⁰. Do końca 1908 r. zebrano dodatkowo

²⁴ „ХІІЖ”, 1906, nr 17, s. 613; „ХІІЖ”, 1907, nr 13, s. 483; APL, SPH, sygn. 495, k. 44 v., APL, SPH, sygn. 498, k. 1.

²⁵ ЦДІАУ, ХДКХ, оп. 1, д. 113, к. 1; „ХІІЖ”, 1906, nr 14, s. 510. Opis poświęcenia cerkwi i świąt ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy na podst.: „ХІІЖ”, 1906, nr 14, s. 510; „ХІІЖ”, 1906, nr 17, s. 613 – 623.

²⁶ „ХІІЖ”, 1906, nr 14, s. 510.

²⁷ Tamże.

²⁸ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 61.

²⁹ „ХІІЖ”, 1907, nr 19, s. 707.

³⁰ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 112.

553,26 rb., z czego 353,26 rb. ofiarowali wierni diecezji chełmskiej³¹. W renomowanej, moskiewskiej Fabryce Dzwonów Pawła Nikołajewicza Finlandzkiego nabyto 8 dzwonów: ponad 170 pudowy (ok. 2800 kg), ponad 40 pudowy (ok. 662 kg), ponad 20 pudowy (ok. 332 kg) i 5 dzwonów ponad 29 pudowych (każdy po ok. 490 kg). Poświęcono je w połowie lipca 1908 r.³²

Do wybuchu I wojny światowej w soborze odbywały się główne uroczystości z okazji święta monasterskiego Położenia Szat Bogurodzicy w Blachernach połączone ze świętem ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy³³. Nabożeństwom w latach 1906 – 1912 przewodniczył zwierzchnik diecezji chełmskiej bp Eulogiusz (Gieorgijewski), a w 1914 r. jego następca bp chełmski Anastazy (Gribanowski; 1873 - 1965)³⁴.

Przed wybuchem I wojny w uroczystościach uczestniczyło ok. 40.000 osób, a Turkowice – obok Chełma i monasterów w Leśnej Podlaskiej oraz Jabłecznej - były jednym z głównych miejsc kultu prawosławnej ludności Chełmszczyzny i południowego Podlasia³⁵. Należy dodać, że na lipcowe święto przyjeżdżali rosyjscy gubernatorzy lubelscy Eugeniusz Mienkin (1909 r., 1910 r.) i Arkadiusz Kielepowski (1912 r.)³⁶. Liczba siostr w latach 1906 – 1911 wzrosła z 23 do 49³⁷. W kwietniu 1912 r. w klasztorze zainicjowano organizację wewnętrznej kaplicy pw. św. Eufrozyny Połockiej³⁸. Nową cerkiew poświęcił 14 października 1912 r. bp chełmski Eulogiusz. Z tej okazji Synod RCP przekazał do nowej świątyni ikonę św. Eufrozyny Połockiej wraz z częścią jej relikwii³⁹. 21 sierpnia 1912 r. ten sam organ cerkiewny zdecydował o przekształceniu z dniem 14 października 1912 r. turkowickiej filii monasteru w Radecznicy w samodzielny klasztor, zaś

³¹ Ofiary w latach 1907 – 1908 przekazali wierni z poszczególnych dekanatów prawosławnej diecezji chełmskiej: I hrubieszowski – 60,14 rb., II hrubieszowski – 24,10 rb., III hrubieszowski – 73,16 rb., lubelski – 9,93 rb., I biłgorajski – 4,13 rb., II biłgorajski – 1,20 rb., siedlecki – 4,60 rb., zamojski – 11,20 rb., I bialski – b.d., II bialski – 5,05 rb., I chełmski – 4,44 rb., II chełmski – 9,53 rb., I włodawski – b. d., II włodawski – 2,50 rb., III włodawski – 1, 33 rb., konstantynowski – 5,60 rb., radzyński – 6,11 rb., I tomaszowski – 89,86 rb. i II tomaszowski – 40,58 rb. Na podst.: APL, ChKP, sygn. 1734, k. 65 – 111.

³² „ХЦЖ”, 1908, nr 19, s. 730. Pud – 16,38 kg, funt rosyjski – 0,40951241 kg (za: I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 46, 61).

³³ „ХЦЖ”, 1909, nr 14, s. 760 – 763.

³⁴ „ХЦЖ”, 1907, nr 14, s. 703 - 707; „ХЦЖ”, 1908, nr 19, s. 729 - 732; „ХЦЖ”, nr 20, 1909, s. 760 – 763; „ХЦЖ”, 1910, nr 19, s. 898 – 899; „ХЦЖ”, 1911, nr 14, s. 455; „ХЦЖ”, nr 15, 1912, s. 555 - 558; „ХЦЖ”, nr 16, 1912, s. 573 – 580; „Холмская Русь”, 1914, nr 28, s. 12.

³⁵ „ХЦЖ”, 1908, nr 19, s. 729; „ХЦЖ”, 20, 1909, s. 760; „ХЦЖ”, 16, 1912, s. 577.

³⁶ „ХЦЖ”, 1909, nr 20, s. 763; „ХЦЖ”, 19, 1910, s. 992; „ХЦЖ”, 1912, nr 15, s. 579.

³⁷ APL, ChKP, sygn. 84, k. 15 v. – 16 v.; APL, ChKP, sygn. 4393, k. 41; APL, ChKP, sygn. 4399, k. 42; APL, ChKP, sygn. 4407, k. 41; APL, ChKP, sygn. 4408, k. 318; APL, ChKP, sygn. 4411, k. 39; APL, ChKP, sygn. 4416, k. 57.

³⁸ „Церковныя Вѣдомости” (dalej: „ЦВ”), 1912, nr 17, s. 726 – 727.

³⁹ „ХЦЖ”, 1912, nr 21, s. 756.

pierwszą przełożoną mianowano mniszkę Magdalenę (Gorczakową)⁴⁰.

Po wybuchu Wielkiej Wojny i ofensywy armii austro-węgierskiej w sierpniu 1914 r. mniszki turkowickie przewieziono do Krasnegostawu (3 sierpnia 1914 r.), a następnie do Chełma i Żytomierza, gdzie przebywały do 19 września 1914 r.⁴¹ Jednocześnie 30 siostr skierowano do Hrubieszowa, do posługi w Szpitalu pw. św. Aleksandra Newskiego, Szpitalu Żydowskim oraz tymczasowych lazaretach zorganizowanych w gimnazjum i synagodze. W Żytomierzu część mniszek pomagała w tymczasowych szpitalach utworzonych w Wołyńskim Seminarium Duchownym i Żeńskiej Szkole Duchownej. Po powrocie do Turkowic we wrześniu 1914 r. siostry przekazały 700 rb. na potrzeby rannych znajdujących się w hrubieszowskich punktach medycznych. Dwie z siostr pozostały w żytomierskich szpitalach, a 4 w lazarecie chełmskim. Warto zaznaczyć, że przełożona monasteru planowała zorganizowanie w murach klasztornych szpitala wojennego, jednak władze wojskowe nie zgodziły się na realizację pomysłu. Odmowę argumentowano zbyt dużym oddaleniem monasteru turkowickiego od stacji kolejowych, a co za tym idzie problemem z transportem rannych w głąb Rosji. Ostatecznie latem 1915 r., po przełamaniu frontu przez armie państw centralnych pod Gorlicami, ewakuowano do Moskwy siostry, które zabrały ze sobą Turkowicką Ikoną Bogurodzicy⁴².

3. PRAWOSŁAWIE W TURKOWICACH MIĘDZY 1918 A 1928 R.

Po ewakuacji wiernych w głąb imperium rosyjskiego w 1915 r., na terenach diecezji chełmskiej zanikło całkowicie życie parafialne, a prawosławne świątynie pozostały nieczynne lub były użytkowane przez austro-węgierskie władze wojskowe i administracyjne niezgodnie z ich przeznaczeniem⁴³. Podobny los spotkał sobór w Turkowicach. Cerkiew zamknięto w 1915 r., a austro-węgier-

⁴⁰ Tamże, s. 755; „IIB” 1912, nr 35, s. 337.

⁴¹ Funkcjonowanie monasteru w pierwszym roku Wielkiej Wojny na podst.: APL, Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879 – 1914), sygn. 30, k. 575; K. P. Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej w latach „Wielkiej Wojny” (1914-1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), s. 126, 152. Szerzej o walkach pod Kraśnikiem i Komarowem w 1914 r. zob.: J. Błachnio, *Kraśnik 1914*, Warszawa 2018; E. Izdebski, *Bitwa pod Komarowem. 26 sierpnia – 2 września 1914*, Warszawa 1931; E. Izdebski, *Bitwa pod Zamościem. 26 – 27 sierpnia 1914*, Warszawa 1931.

⁴² APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189; U. A. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 162.

⁴³ Szerzej o funkcjonowaniu prawosławnej eparchii chełmskiej w latach 1915 – 1918 na terenie okupacji austro-węgierskiej zob.: S. Dmitruk, *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915 – 1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 52, z. 2, Warszawa 2017, s. 5 – 23.

skie władze okupacyjne zamieniły obiekt na skład zboża przyczyniając się do wewnętrznych zniszczeń budynku. Polskie władze lokalne nie opieczętowały świątyni po 1918 r.⁴⁴ Według opisu monasteru z końca marca 1919 r.: „*Klasztor ten [w Turkowicach – S. D.] składa się z trzech wielkich murowanych domów piętrowych, z zabudowaniami gospodarczymi do którego również należą dwa folwarki*”⁴⁵.

W 1918 r. w zabudowaniach monasteru turkowickiego powstał Dom Dziecka dla Sierot Wojennych prowadzony przez rzymsko-katolickie siostry Służebniczki Najświętszej Maryi Panny⁴⁶. Oznaczało to rewindykację monasteru na rzecz Kościoła Rzymsko-katolickiego. W murach monasterskich, w lutym 1919 r, zorganizowano preparandę nauczycielską przekształconą na seminarium nauczycielskie podlegające inspektorowi szkolnemu powiatu hrubieszowskiego⁴⁷. Oprócz sierocińca i preparandy utworzono szkołę powszechną i uruchomiono sklep spożywczy⁴⁸. Kaplicę pw. św. Eufrozyny Połockiej również przejął Kościół Rzymsko-katolicki. Prawdopodobnie w 1922 r. została dostosowana do jego wymogów oraz oddana w użytkowanie wymienionym polskim placówkom oświatowym⁴⁹.

Po I wojnie światowej sytuacja prawosławnych w rejonie Hrubieszowa była skomplikowana. W 1913 r. parafia turkowicka liczyła 593 osoby, z czego 295 mężczyzn i 298 kobiet⁵⁰. Dwa lata później, jak wspomniano wyżej, prawosławnych mieszkańców Turkowic ewakuowano do Rosji. W 1918 r. prawdopodobnie nastąpiły powroty tej ludności⁵¹, ponieważ rok później spora liczebność społeczności prawosławnej przebywała w Turkowicach i kolonii Pasięka przynależącej do turkowickiej parafii (łącznie 491 osób)⁵². Powstanie państwa polskiego, a w efekcie zmiana realiów politycznych, gospodarczych, kulturowych i wyznaniowych po

⁴⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189; APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231; APL, SPH, sygn. 498, k. 2.

⁴⁵ APL, SPH, sygn. 487, k. 10. Należy wspomnieć, że majątek monasterski składał się z gruntów ornych (15,5 mórg), łąki (6 mórg), sadu (6, 75 morgi), ogrodu (1,5 morgi), lasu (3 morgi), nieużytków (18 mórg) pod budynkami (za: APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 28; APL, SPH, sygn. 495, k. 49 v. - 50).

⁴⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 28; APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231; APL, SPH, sygn. 487, k. 41; K. Grzesiak (ks.), *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918 – 1939*, Lublin 2010, s. 19.

⁴⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 130; APL, SHP, sygn. 495, k. 49 v. – 50; APL, SPH, sygn. 423, k. 19; U. A. Pawluczuk, dz. cyt., s. 162.

⁴⁸ U. A. Pawluczuk, dz. cyt., s. 162.

⁴⁹ APL, SPH, sygn. 423, k. 19. Data wymaga potwierdzenia w innych źródłach.

⁵⁰ APL, KB, sygn. 524, k. 169.

⁵¹ Szerzej o powrotach ludności z uchodźstwa do Rosji zob. m. in.: D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918 – 1937*, Warszawa 2013. Według badaczki do końca 1918 r. na teren całego generał-gubernatorstwa lubelskiego będącego w strukturze Austro-Węgier wróciło 250.000 osób (tamże, s. 107).

⁵² APL, SPH, sygn. 429, k. 1; APL, SPH, sygn. 495, k. 14.

1918 r. w istotny sposób wpłynęły na funkcjonowanie społeczności prawosławnej oraz los soboru w Turowicach.

Można przypuszczać, że wśród omawianej społeczności nastąpił niewielki ubytek demograficzny podczas wojny polsko-rosyjskiej z lat 1919-1921. Jesienią 1921 r. w Pasiece było 115 prawosławnych, w Turkowicach 323 osoby prawosławne (35,2 % wszystkich mieszkańców wsi) i 595 katolików (64,8 %), a na obszarze powiatu hrubieszowskiego mieszkało 59.859 rzymskich katolików (49,7%), 41.003 (34,1%) osób wyznania prawosławnego, ludności żydowskiej było 19.079 osób (15,9 %) oraz 320 (0,3 %) osób innych wyznań⁵³. Łącznie powiat liczył 120.361 mieszkańców.

Po reewakuacji w 1919 r. ludność powiatu hrubieszowskiego musiała się zmagać m. in. ze zniszczeniami wojennymi oraz epidemią tyfusu⁵⁴. Podstawowe potrzeby religijne powracających prawosławnych z Rosji nie były zaspokajane na poziomie podstawowym. Według urzędów gminnych do końca 1919 r. 3 prawosławnych duchownych niosło posługę na terenie powiatu hrubieszowskiego⁵⁵. Po względnej stabilizacji politycznej państwa, w lipcu 1921 r., w powiecie hrubieszowskim istniało 66 cerkwi prawosławnych, z czego 10 władze planowały uruchomić jako parafie prawosławne, 8 świątyń wyświęcono na kościoły rzymsko-katolickie, a 48 zamknięto. Według ówczesnego starosty hrubieszowskiego Bolesława Zamościka: „*Zniesienie wszystkich poza projektowanymi na parafie, cerkwi pierwotnych prawosławnych (18 w powiecie) względnie przeznaczenie ich na inny użytek. W cerkwiach tych bowiem ludność prawosławna pod wpływem niepożądanego agitacji widzi ucisk religijny, wychodząc z założenia że w zamkniętych cerkwiach wszystko od lat niszczy (...) Nadmieniam w końcu, że cerkwie prawosławne stojące bez przeznaczenia ulegają zniszczeniu, co wywołuje do pewnego stopnia nienawiść wśród prawosławnych do Rządu polskiego i wszystkiego co polskie; z tych też powodów jak najszybsza decyzja, z którą ludność prędko*

⁵³ APL, UWŁ, WSP, sygn. 645, k. 15, 28; APL, SPH, sygn. 429, k. 92, 108, 118.

⁵⁴ APL, Komenda Powiatowa Policji w Hrubieszowie (1919-1939), sygn. 10 (cała), sygn. 30 (cała). W wyniku działań wojennych w latach 1914 – 1915 doszło do zniszczenia prawie 36 % gospodarstw oraz 29,5 % budowli na terenie powiatu hrubieszowskiego. Latem 1915 r., podczas ewakuacji ludności cywilnej, armia rosyjska zastosowała taktykę „spalonej ziemi”. W Hrubieszowie żołnierze rosyjscy zniszczyli cztery cukrownie, gorzelnię i liczne zabudowania przemysłowe. Po wycofaniu Rosjan w austro-węgierskiej strefie okupacyjnej pojawiły się epidemie, nieurodzaj w 1916 r. oraz głód. Do rangi nierozwiązanego problemu urosło lokowanie w kolejnych latach ludności polskiej z Galicji w opustoszałych gospodarstwach Hrubieszowszczyzny, a także proces polonizacji szkolnictwa. Na podst.: K. P. Pękała, dz. cyt., s. 132 – 137; M. Gałęcka, *Wielka Wojna na Lubelszczyźnie. Zniszczenia historyczne miast i losy zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 2015, nr 1, s. 27 - 28; M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach, t. 1: Badania*, Czerniowce 2011, s. 140 – 141; S. Dmitruk, dz. cyt., s. 11 – 12.

⁵⁵ APL, SPH, sygn. 500, k. 13 – 30. Byli to duchowni: ks. Jan Antoniuk w Szychowicach, ks. Piotr Kurkiewicz w Dubience i ks. Andrzej Bojczuk w Sahryniu.

*się pogodzi jest koniecznością*⁵⁶. W tym czasie władze powiatowe planowały uruchomić parafie w: Koniuchach, Husynnem, Moniatyczach, Dołhobyczowie i Miętkiem. Ta ostatnia objęła dawne parafie Sahryń i Turkowice⁵⁷. Ostatecznie, w październiku 1924 r. prawosławny dekanat hrubieszowski składał się z 15 parafii. W powiecie hrubieszowskim mieszkało 122.750 osób, z czego: 50.328 rzymskich katolików (ok. 41 % społeczności), 56.465 prawosławnych (46 %), 15.957 Żydów (13 %). Parafia rzymsko-katolicka liczyła średnio 2796 osób, a prawosławna 4343 osoby⁵⁸.

Ludność prawosławna w 1921 r. pilnie potrzebowała uruchomienia świątyni oraz reaktywacji życia monastycznego. Jednym z obiektów możliwych do wykorzystania w celach religijnych mógł być nieczynny sobór w Turkowicach. Drugą świątynię pw. Opieki Bogurodzicy zrewindykował Kościół Rzymsko-katolicki. Po jej remoncie i wyświęceniu obiekt stale użytkowano⁵⁹. Do połowy lat dwudziestych XX. w. administracja powiatowa określała stan soboru turkowickiego jako dobry⁶⁰. Według starostwa hrubieszowskiego w 1921 r. koszt remontu dwóch cerkwi turkowickich mógł wynieść 200.000 marek polskich⁶¹.

Pierwszą próbę wznowienia życia monastycznego w Turkowicach podjął, powracający z ewakuacji do Rosji, ks. Andrzej Bojczuk⁶². 3 stycznia 1919 r. Komisariat Rządowy w Hrubieszowie zezwolił na zamieszkanie duchownego na terenie gminy oraz uruchomienie parafii prawosławnej w Sahryniu⁶³. Ks. Bojczuk, 17 stycznia 1919 r., zwrócił się do komisarza posterunku polskiej policji w Miętkiem z prośbą o wydanie zezwolenia na zamieszkanie w Turkowicach, jednak nie uwzględnił pobytu sióstr. Zastępujący go urzędnik – Wacław Zajączkowski – wyraził zgodę na osiedlenie się we wsi kapłana. W ciągu dwóch miesięcy ks. Bojczuk i mniszki - Julia (Łuciuk), Helena (Podolak), Magdalena (Maria Trojczuk) i Dominika (Straniczuk) - osiedliły się w Sahryniu, w domu Kowalczuka. Ksiądz zapewnił W. Zajączkowskiego, że nie będzie celebrował nabożeństw prawosławnych ani nie będzie prowadził agitacji politycznej⁶⁴. Pomimo zobowiązania, ks.

⁵⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 41.

⁵⁷ APL, SPH, sygn. 429, k. 73 – 75, 92.

⁵⁸ Tamże, k. 163 – 164.

⁵⁹ APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231.

⁶⁰ Tamże, k. 44 v., 49 v. – 50; APL, SPH, sygn. 423, k. 19.

⁶¹ APL, SPH, sygn. 495, k. 49 v. – 50.

⁶² K. Grzesiak (ks.), dz. cyt., s. 60 – 61, 512.

⁶³ APL, SPH, sygn. 429, k.1. Na początku 1919 r. w Sahryniu mieszkało 230 prawosławnych osób, Miętkiem – 240 osób, a w Turkowicach – 491 wiernych. Łącznie opieką duszpasterską kapłan mógł objąć 961 prawosławnych wiernych. W tym czasie trzy świątynie w Turkowicach oraz cerkiew w Miętkiem pozostawały nieczynne. Z tych powodów reaktywację placówki Cerkwi Prawosławnej w Sahryniu należy uznać za konieczność.

⁶⁴ APL, SPH, sygn. 487, k. 3 – 3 v., 10; APL, SPH, sygn. 495, k. 32; „Ziemia Lubelska”, 1919, nr 78, s. 2.

Bojczuk sprawował we wspomnianym domu nabożeństwa dla społeczności prawosławnej. Według informatora policyjnego z Sahrynja mniszki „(...) *zajmują się agitacją, głosząc mieszkańcom prawosławnym, że ich religia jest prześladowana przez Rząd Polski i że lepiej by było gdyby przyjechali bolszewiki i zaprowadzili porządek*”⁶⁵. Na podstawie donosu komisarz policji z Miętkiego stwierdził, iż agitacja prawosławnych sióstr była niebezpieczna. Według policjanta należało temu zapobiec przez wysiedlenie mniszek z powiatu do miejsca ich urodzenia. Funkcjonariusz, 2 kwietnia 1919 r., poinformował o zdarzeniu Ministerstwo Spraw Wewnętrznych⁶⁶. Całą sprawą zaniepokoiła się redakcja czasopisma „Ziemia Lubelska” i zamieściła krótką informację o zdarzeniu⁶⁷.

Drugą próbę reaktywowania życia monastycznego w Turkowicach podjął Synod Biskupów Polskiej Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1923 r.⁶⁸ Podczas obrad 1 września 1923 r. hierarchowie zdecydowali się na wysłanie pisma do ministerstwa spraw wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Metropolita warszawski i całej Polski Dionizy (Waledyński; 1876 – 1960) w korespondencji z ministerstwem zaznaczył, że w klasztorze tryhorskim położonym na Wołyniu w części należącej do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, przebywało 35 sióstr i nowicjuszek turkowickich. Zwierzchnik polskiej Cerkwi wnosił do ministerstwa, by mniszki powróciły na teren Turkowic. W odpowiedzi organ rządowy podkreślił, że zakonnice mogą wrócić na ogólnych zasadach dotyczących repatriacji, zaś odnowienie monasteru turkowickiego nie jest było wskazane, ponieważ mniszki mogłyby prowadzić agitację polityczną wrogą państwu polskiemu. Ministerstwo odmówiło reaktywacji życia klasztornego w Turkowicach.

Ostatnią próbą przywrócenia namiastki życia mniszego stało się odnowienie kultu Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Świętość zaginęła podczas ewakuacji turkowickich zakonnic do Moskwy w trakcie I wojny światowej⁶⁹. 29 sierpnia 1926 r. Chełmsko-Warszawski Konsystorz Prawosławny poinformował dziekanów hrubieszowskiego i tomaszowskiego o tym, że należy uroczystie celebrować święta: Turkowickiej Ikony Bogurodzicy (15 lipca) i Opieki Bogurodzicy (14 października)⁷⁰. Organ kierujący eparchią chełmsko-warszawską zarządził, by do głoszenia homilii kierować najlepszych kaznodziejów, duchownym zalecił informowanie wiernych o możliwości przybycia na wymienione święta oraz podkreślanie ogromnego znaczenia Turkowic w życiu religijnym prawosławnych z Chełmszczyzny. Wspomniani dziekani mieli sprowadzać najlepsze chóry cerkiewne oraz organizować pielgrzymki do dawnego monasteru. Pierwsze uroczy-

⁶⁵ APL, SPH, sygn. 487, k. 23.

⁶⁶ Tamże, k. 22 – 25; U. A. Pawluczuk, dz. cyt., s. 162, przypis 372.

⁶⁷ „Ziemia Lubelska”, 1919, nr 78, s. 2.

⁶⁸ U. A. Pawluczuk, dz. cyt., s. 161 – 162.

⁶⁹ Tamże, s. 162.

⁷⁰ APL, SPH, sygn. 487, k. 27.

stości zorganizowano 15 lipca 1927 r.⁷¹ Odbyły się na cmentarzu, przed tzw. starą cerkwią. Przewodniczył im ks. Stefan Gruszka – ówczesny dziekan okręgu hrubieszowskiego. Na uroczystości dotarły pielgrzymki z cerkwi w Hostynnem pod kierunkiem proboszcza ks. Jana Kotorowicza, Miętkiem, Werbkowicach, Mienian, Tyszowiec i Mircza. Podczas Liturgii ks. Kotorowicz wygłosił homilię, a ks. Gruszka poświęcił wodę. Uroczysty obiad zorganizowali mieszkańcy wsi Turkowice – Szymon Hryciuk i Stanisław Petruk. Odpust odbył się w spokojnej atmosferze i bez zakłóceń oraz politycznych wystąpień działaczy cerkiewnych czy ukraińskich. Na przestrzeni kolejnego roku, z inicjatywy oraz funduszy wiernych, rozpisano kopię Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Początkowo umieszczono ją w cerkwi hrubieszowskiej. Tam, 14 lipca 1928 r., poświęcił ją abp grodzieński Aleksy (Gromadzki; 1882 - 1943) i dzień później przywiózł do Turkowic⁷². Hierarcha przewodniczył świątecznym uroczystościom, w których uczestniczyło ok. 12.000 osób⁷³.

Sobór turkowicki nie został wykorzystany do reaktywowania monasteru oraz przywrócenia kultu ikony. Świątynia stała nieużytkowana, ale władze cerkiewne nie podjęły próby jej odzyskania, czy uruchomienia, ani wykorzystania do celów religijnych.

4. ZBURZENIE SOBORU W 1929 R.

Przejęcie obiektów oraz majątku cerkiewnego przeprowadzone przez Kościół Rzymsko-katolicki w Turkowicach w latach 1919 – 1922 wchodziło w zakres tzw. I fali rewindykacyjnej świątyń prawosławnych na terenie II Rzeczypospolitej⁷⁴. Obiekty cerkiewne w Turkowicach początkowo uniknęły akcji rozbiórkowej mającej miejsce na terenie prawosławnej metropolii warszawskiej po 1918 r.⁷⁵ Po ob-

⁷¹ Tamże, k. 29.

⁷² APL, SPH, sygn. 706, k. 78; U. A. Pawluczuk, dz. cyt., s. 162.

⁷³ APL, SPH, sygn. 706, k. 78.

⁷⁴ Szerzej o rewindykacji świątyń prawosławnych w latach 1918 – 1924 zob. m. in.: M. Papierzyńska-Turek, *Miedzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918 – 1939*, Warszawa 1989, s. 331 – 343; J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918 – 1939*, Lublin 2000, s. 53 – 54; A. Mironowicz, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, 2006, t. 8, nr 13 – 14, s. 13 – 21; tegoż, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2004, z. 21, s. 83 – 89; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918 – 1939)*, Lublin 2007, s. 201 – 238.

⁷⁵ O akcji rozbiórkowej po 1918 r. zob.: M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 353 – 357. W świetle przeanalizowanego materiału archiwalnego wydaje się zasadne przesunięcie genezy II fali rozbiórkowej z 1929 r. (zob.: M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 357) na 1927 r. Zebrany materiał archiwalny nie jest kompletny w związku z tym w dalszych badaniach należałoby podjąć się analizy i uzasadnić przyczyny tego zjawiska.

jęciu, 3 listopada 1926 r., funkcji wojewody przez Antoniego Remiszewskiego (1883 – 1948)⁷⁶ doszło do zmian w polityce wyznaniowej prowadzonej przez administrację województwa lubelskiego wobec Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Początkowo władze planowały liberalizację postępowania wobec Cerkwi, a urząd wojewódzki sondował nastroje społeczne. 8 czerwca 1927 r. starosta hrubieszowski stwierdził, że sprawa zamkniętych cerkwi w powiecie jest bardzo drażliwa dla ludności prawosławnej, ponieważ ta musi pokonywać duże odległości do świątyń celem odbywania praktyk religijnych. W efekcie społeczność prawosławna była nieprzychylnie usposobiona do państwa. Urzędnik postulował jak najszybsze załatwienie i uregulowanie kwestii nieczynnych świątyń prawosławnych⁷⁷. W odpowiedzi na sugestie starosty, wojewoda A. Remiszewski w tajnym piśmie z dnia 20 czerwca 1927 r. stwierdzał, że problem jest bardzo skomplikowany oraz związany z kwestią ludności ukraińskiej, reformą rolną, a także pretensjami zgłaszanymi przez Kościół Rzymsko-katolicki do dóbr pocerkiewnych. Według urzędnika rząd polski nie określił sposobu ustosunkowania się do zagadnień poruszanych przez starostę we wcześniejszej korespondencji⁷⁸. 15 lipca 1927 r. wojewoda polecił starostom, by ci ustalili, które z zamkniętych świątyń można przekazać stronie prawosławnej. Jednocześnie nakazał starostom zbadać nastrojów i możliwości ewentualnych protestów ludności rzymsko-katolickiej w przypadku przekazania określonego obiektu Cerkwi prawosławnej⁷⁹. Remiszewski, 30 września 1927 r., wydał specjalną instrukcję, w której zalecał: „(...) polecam Panom Starostom poddać czujnej obserwacji te miejscowości z zamkniętymi cerkwiami, w których przebywają nowodelegowani duchowni i w których nastrój ludności może nasunąć przypuszczenie co do agresywnych zamiarów ludności do kwestji zamkniętych cerkwi. Do samowolnego otwarcia cerkwi nie należy w żadnym razie dopuścić, względem ludności nie należy stosować represji bez koniecznej potrzeby, natomiast surowo potraktować agitatorów świeckich, jak i duchownych, pociągając ich do odpowiedzialności karnej, a w razie braku obywatelstwa polskiego usuwając ich z granic Państwa. Ludności prawosławnej należy w odpowiednim momencie wytłumaczyć, że agresywność z jej strony spotka się ze stanowczymi karnymi zarządzeniami władz państwowych i może odwlec sprawę uwzględnienia słusznych niejednokrotnie postulatów ludności w sprawie zaspokojenia potrzeb religijnych”⁸⁰. Miesiąc później wojewoda lubelski, na wniosek Lubelskiego Komitetu Regionalnego, zdecydował o otwarciu 10 – 15 świątyń prawosławnych. Wywołało to reakcję rzymsko-kato-

⁷⁶ Biogram A. Remiszewskiego zob.: W. Kozyra, *Wojewodowie lubelscy wobec życia społeczno-politycznego na Lubelszczyźnie w latach 1926 – 1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia”, 2003, t. LVIII, s. 162, przyp. 4.

⁷⁷ APL, SPH, sygn. 497, k. 47.

⁷⁸ Tamże, k. 48.

⁷⁹ Tamże, k. 51.

⁸⁰ APL, SPH, sygn. 503, k. 3.

lickiego bp. poleskiego Zygmunta Łozińskiego (1870 – 1932). Hierarcha zagroził protestami wiernych z powodu decyzji lubelskiej administracji. W efekcie wojewoda Remiszewski zrezygnował z decyzji, a planowane uruchomienie cerkwi w województwie lubelskim powstrzymano⁸¹.

Sytuacja związana z nieczynnymi świątyniami, m. in. na Lubelszczyźnie i Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu, zaogniła się latem 1928 r. Wówczas hierarchowie – abp wileński Romuald Jałbrzykowski (1876 – 1955), bp łucki Adolf Piotr Szelązek (1865 – 1950), bp siedlecki Henryk Przeździecki (1873 – 1939), bp Z. Łoziński – planowali złożenie wniosków sądowych dotyczących rewindykacji ponad 750 prawosławnych obiektów sakralnych oraz majątków cerkiewnych pozostających własnością Cerkwi lub Skarbu Państwa⁸². Administracja lokalna również liczyła się z takim rozwojem wypadków. Potwierdza to poufne pismo wojewody lubelskiego z 11 lipca 1928 r. skierowane do starosty hrubieszowskiego. A. Remiszewski zalecał podwładnemu zorientowanie się, które z cerkwi można rozebrać bez sprzeciwu ludności prawosławnej i katolickiej, zaś materiały z rozbiórki obiektów planowano przeznaczyć na cele kulturalne lub należało zdeponować oraz zabezpieczyć. W korespondencji padło stwierdzenie: „*W rachubę wchodzi tu stara cerkiew w Turkowicach i Zaborcach, nadto cerkiew w Kryłowie*”⁸³. Niecały miesiąc później wojewoda lubelski w trybie pilnym nakazał opracowanie wykazu zamkniętych i nieczynnych cerkwi prawosławnych na terenie województwa lubelskiego, co starostowie uczynili⁸⁴. W wykazie znajdowały się dwie cerkwie w Turkowicach – jedna z 1793 r. (tzw. stara) oraz sobór, do którego – według urzędników – nikt nie rościł pretensji⁸⁵. Na temat soboru turkowickiego, 16 sierpnia 1928 r., komendant posterunku policji państwowej w Sahryniu raportował do starosty hrubieszowskiego: „*(...) we wsi Turkowice, na terenie zabudowań Seminarium nauczycielskiego, znajduje się cerkiew drewniana, dawniejszy sobór, która w roku 1915 została porzucona przez duchowieństwo prawosławne i przez cały czas okupacji austriackiej władze okupacyjne używały tej cerkwi na skład zboża, po usunięciu okupantów cerkwią tą nikt się nie interesował i tak do obecnej chwili stoi w zapomnieniu na pół zniszczona. Pieczęci nikt nie położył gdyż miejscowa ludność prawosławna wcale nie miała zamiaru korzystać z niej po powrocie z Rosji. Cerkiew ta jest obecnie w stanie bardzo złym i nie nadaje się do użytku, a może być tylko rozebrana i niektóre części drewna można użyć na inną budowę. Odległość do najbliższego katolickiego kościoła katolickiego który się mieści w Sahryniu wynosi 3 ½ kilometra, zaś odległość do najbliższej*

⁸¹ W. Kozyra, dz. cyt., s. 168.

⁸² M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 343 – 344; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 131.

⁸³ APL, SPH, sygn. 497, k. 63.

⁸⁴ Tamże, k. 61.

⁸⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189 – 190.

cerkwi 5 kilometrów która się mieści we wsi Miętkie. Ilość ludności katolickiej któryby mogła korzystać z tej cerkwi może wynosić do 300 osób, zaś prawosławnej do 500. Nadmieniam, że sobór ten w Turkowicach, nie miał poprzednio przeznaczenia jako cerkiew parafialna, gdyż parafia była we wsi Sahryń, Miętkie, Nabróż i Tyszowce, a służył specjalnie jako rozsądnik prawosławia na całą tutejszą okolicę i przy którym mieścił się zakon kobiet w budynkach obecnie zajmowanych przez Seminarium Nauczycielskie”⁸⁶. Również rzymsko-katolicka kuria lubelska z bp Marianem Leonem Fulmanem (1864 - 1945), zainteresowana rozwiązaniem kwestii prawosławnego monasteru, wywierała nacisk na administrację państwową w sprawie rozbiórki soboru turkowickiego⁸⁷. Ostatecznie Ministerstwo Robót Publicznych zdecydowało w 1928 r. o rozbiórce cerkwi formalnie z powodu grożącego niebezpieczeństwa zawalenia się świątyni⁸⁸.

Administracja wojewódzka, by nie dopuścić do protestów miejscowej społeczności prawosławnej po rozbiórce soboru, zgodziła się na budowę nowej kaplicy w Turkowicach. 10 listopada 1928 r., z inicjatywą jej budowy w imieniu wszystkich prawosławnych turkowiczów, wyszli Semen Hryciuk, Iwan Nowosad, Eustachy Petruk i Filip Ostapczuk⁸⁹. W prośbie skierowanej do starosty hrubieszowskiego wskazali miejsce budowy, czyli nowy cmentarz oraz argumentowali jej powstanie brakiem dostępu do zajętych zabudowań monasterskich i tzw. starej cerkwi oraz rozwojem życia pątniczego w Turkowicach w ciągu ostatnich lat. Projekt kaplicy położonej na nowym cmentarzu we wsi, tuż przy gruncie gromadzkim, na zachód od wschodniej drogi do Tyszowiec, wykonał 10 stycznia 1929 r. architekt powiatowy Edward Kranz (1889 – 1942). Planowana budowla była trójdzielna, o wymiarach 11,60 m długości i 7,60 m szerokości. Posiadała niewielką część ołtarzową (wymiar: 1,30 m długości na 2,5 m szerokości). Miała być pokryta gontem. Wojewoda lubelski, 26 marca 1929 r., skierował prośbę do Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego. Jednocześnie urzędnik prosił ministra o przekazanie cerkwi pounickiej z 1793 r. rzymsko-katolickiemu biskupowi lubelskiemu M. Fulmanowi oraz informował, że druga cerkiew (sobór) zostanie rozebrana. Materiał pozyskany z tej świątyni planowano przeznaczyć na remont cerkwi pounickiej i wybudowanie kaplicy na cmentarzu⁹⁰.

W tym czasie Dyrekcja Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Lubel-

⁸⁶ APL, SPH, sygn. 498, k. 2.

⁸⁷ G. J. Pelica, dz. cyt., s. 257. Grzegorz Jacek Pelica stwierdza, że „(...) na wniosek biskupa M. Fulmana dokonano w 1928 r. rozbiórki byłego soboru sanktuarium w Turkowicach k. Hrubieszowa” (tamże). W świetle prezentowanego materiału i faktów tak sformułowane twierdzenie jest zbyt radykalne oraz całkowicie obciążające rozbiórką cerkwi w Turkowicach w 1929 r. Kościół Rzymsko-katolicki, który miał udział w jej podjęciu, ale ostateczną decyzję i samą rozbiórkę przeprowadziła administracja państwowa.

⁸⁸ APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231.

⁸⁹ APL, UWL, Wydział Budowlany (1919 – 1939), sygn. 844, k. 8.

⁹⁰ Tamże, k. 1 – 3.

skiego poleciła staroście powiatowemu w trybie pilnym powołać komisję w składzie: architekt powiatowy, dwóch przedstawicieli innych urzędów I instancji, urzędu Skarbowego i Powiatowego Ziemskiego. Komisja miała opracować wniosek dotyczący zbędności obiektu, projekt rozbiórki oraz ustalić przeznaczenie materiału rozbiórkowego soboru w Turkowicach. Protokoły z oględzin, wraz ze sprawozdaniem, planowano przesłać do Dyrekcji Robót Publicznych. Dochodzenie komisyjne wyznaczono na marzec 1929 r., a rzeczoznawcą został architekt E. Kranz⁹¹. Starosta hrubieszowski 9 marca 1929 r. przesłał protokół z oględzin soboru turkowickiego do Dyrekcji Robót Publicznych. Komisja w składzie: Eugeniusz Szulc – przedstawiciel starostwa, Władysław Miłkowski – komisarz ziemski, Michał Woźny – pracownik Urzędu Skarbowego i Powiatowego Ziemskiego oraz architekt powiatowy E. Kranz po oględzinach stwierdziła: *„Budynek od 1915 r. stoi pusty, bez użytku, nieremontowany, niekonserwowany, ulegający coraz większemu zniszczeniu, szczególnie wskutek powstania grzyba drzewnego, niszczącego materiał drzewny. Dla celów państwowych – budynek jest zupełnie nieprzydatny i nie może być użytkowany na miejscu bez kosztownej i nieopłacającej się przebudowy. Komisja uznaje obiekt za zbędny dla potrzeb państwowych. Przybliżone obliczenie wykazuje, że w razie dokonania rozbiórki budynku cerkiewnego prawdopodobnie da się uzyskać ogółem materiału drzewnego, zdanego do użytku w charakterze budulca 225 m³ o wartości średnio 40 zł/m³ czyli ogółem 9000 zł. Koszta rozbiórki obliczone na podstawie cen Skwarczyńskiego prawdopodobnie wynoszą 4895 zł. Razem z kosztami dozorczy ogrodzenia wyniosą ok. 5000 zł. Zatem wartość obiektu ustala się 9000 – 5000 = 4000 zł. Słowie cztery tys. złotych. Zaznacza się, że przy rozbiórce część materiału ulegnie zniszczeniu i dlatego przyjęto cenę szacunkową 40 zł/m³. Co do przeznaczenia materiału z rozbiórki Komisja wypowiada się za sprzedaż tegoż z licytacji lub za zużytkowaniem do rozbudowy Seminarium Turkowickiego (sale szkoły)”*⁹².

Na podstawie protokołu komisji z 7 maja 1929 r., Rada Gminy Miętkie z siedzibą w Sahryniu, wydała zgodę na rozbiórkę soboru w Turkowicach pod warunkiem pokrycia kosztów rozbiórki oraz przeznaczeniem materiałów na cele społeczne. Jednocześnie starosta powiatowy nakazał zabezpieczyć materiały przed kradzieżą oraz ewentualnym zniszczeniem pod wpływem czynników atmosferycznych⁹³. Warto dodać, że 5 maja 1929 r. Cerkiew Prawosławna celebrowała Wielkanoc, zaś rozbiórka zbiegła się z Tygodniem Wielkanocnym – najważniejszym okresem w liturgicznym kalendarzu cerkiewnym⁹⁴. Rozbiórkę ukończono 13 maja 1929 r.⁹⁵ Wówczas starostwo hrubieszowskie poinformowało wojewo-

⁹¹ APL, SPH, sygn. 497, k. 77 - 78.

⁹² APL, SPH, sygn. 487, k. 47 - 48.

⁹³ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 159 - 169.

⁹⁴ APL, SPH, sygn. 39, k. 210.

⁹⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 159 - 169; APL, SPH, sygn. 487, k. 38 - 42. W zbadanym

dę lubelskiego o zdarzeniu, przeznaczeniu pozyskanego z cerkwi materiału na remont i budowę szkół, a także budowę domu powiatowego posterunku policji. Według starostwa „*Rozbiórka odbywa się bez żadnych przeszkód i została przychylnie przyjęta przez ludność ze względu na przeznaczenie materiału*”⁹⁶. Posesję po rozebranej cerkwi, jako boisko i plac zabaw dla dzieci, gmina przekazała Zakładowi Sierot Wojennych w Turkowicach⁹⁷.

Część materiału rozbiórkowego nie trafiła do miejsca właściwego przeznaczenia. Starosta hrubieszowski, 13 maja 1929 r., wysłał do proboszcza parafii rzymsko-katolickiej w Tyszowcach pismo, w którym stwierdzał: „*Doszło do mej wiadomości, że Wielebny Ksiądz Proboszcz zabrał bez uprzedzenia 7 fur materiału drzewnego pozyskanego z rozebranej b. cerkwi prawosławnej w Turkowicach. Ponieważ materiałem tym mogą dysponować tylko władze państwowe proszę Wielebnego Księdza Proboszcza o natychmiastowy zwrot tego drzewa na miejsce skąd zostało zabrane*”⁹⁸. Duchowny skierował prośbę do starostwa hrubieszowskiego, którą 22 maja 1929 r. urzędnik pozytywnie zaopiniował oraz stwierdził brak przeciwwskazań do przekazania do dyspozycji Komitetu Budowy Domu Ludowego w Tyszowcach drzewa z rozebranej turkowickiej cerkwi.

Do początku maja 1929 r. Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego nie wydało pozwolenia na budowę kaplicy w Turkowicach. W związku z tym przedstawiciele społeczności prawosławnej z Turkowic - Stanisław Petruk i Jan Nowosad – 6 maja 1929 r. zwrócili się z ponowną prośbą do wojewody lubelskiego. Petruk i Nowosad poinformowali urzędnika, że 21 stycznia 1929 r. złożyli do starosty hrubieszowskiego plan kaplicy z prośbą o zatwierdzenie i wydanie pozwolenia na jej budowę na terenie cmentarza. Wojewoda lubelski, 13 maja 1929 r., przekazał informację, iż Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zgodziło się na budowę świątyni, a stosowne pozwolenia wyda Dyrekcja Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, co miało miejsce 24 maja 1929 r.⁹⁹ Kaplicę wybudowano i wyposażono w miarę szybko, ponieważ uroczystości z okazji święta ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy (14 – 15 lipca 1929 r.), którym przewodził metropolita warszawski i całej Polski Dionizy, odbyły się w nowym budynku. W obchodach święta, w spokojnej atmosferze, uczestniczyło ponad 6.000 wiernych oraz 60 duchownych¹⁰⁰.

ZAKOŃCZENIE

materiale archiwalnym nie zachowało się sprawozdanie starosty hrubieszowskiego lub wójta gminy Międzyk z przebiegu rozbiórki soboru w Turkowicach.

⁹⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 160.

⁹⁷ APL, SPH, sygn. 497, k. 82, 95; APL, UWL, WSP, sygn. 671, k. 25.

⁹⁸ APL, SPH, sygn. 487, k. 42.

⁹⁹ Tamże, k. 37 – 43.

¹⁰⁰ APL, SPH, sygn. 39, k. 305.

Sobór w Turkowicach odgrywał bardzo ważną rolę w funkcjonowaniu prawosławnej społeczności na terenie diecezji chełmskiej na początku XX w. Jego budowa wiązała się z rozwojem kultu Turkowickiej Ikony Bogurodzicy, ruchu pątniczego, a także żeńskiego życia monastycznego. Do I wojny światowej klasztor turkowicki stał się jednym z centrów prawosławnego życia duchowego na ziemiach polskich. Jego strata po 1915 r., obok ewakuacji ludności cywilnej w głąb Rosji, na trwałe przyczyniła się do dezorganizacji życia monastycznego, zachwiania kultu ikony, problemów z funkcjonowaniem wspólnoty parafialnej w Turkowicach. Częściowo uzasadniona pasywność strony prawosławnej w odzyskaniu soboru w latach 20. XX w., przejście kompleksu monasterskiego przez Kościół Rzymsko-katolicki w latach 1918 – 1919, naciski strony rzymsko-katolickiej na rozwiązanie problemu reaktywacji prawosławnego życia monastycznego w Turkowicach, polityka wyznaniowa i narodowa państwa, próba odbudowy kultu Ikony Turkowickiej Bogurodzicy przez Cerkiew, a także możliwość wykorzystania świątyni do jego rozwoju oraz - najprawdopodobniej - postrzeganie obiektu, jako symbolu zaborcy rosyjskiego legły u podstaw o jego rozbiórce w 1929 r. Zlikwidowanie soboru turkowickiego nie spowodowało napięć wśród prawosławnej społeczności, ponieważ polskie władze administracyjne wydały zezwolenie na budowę nowej kaplicy. Studium przypadku prawosławnego soboru w Turkowicach potwierdza, jak skomplikowane oraz trudne do analizy są dzieje wyznaniowe rejonu Hrubieszowa, Chełmszczyzny i południowego Podlasia. Badanie wpisuje się w dalszą perspektywę naukową związaną z losami prawosławia, szczególnie z niezbadanym dostatecznie w polskiej nauce wątkiem życia monastycznego w Turkowicach na początku XX w.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (1596 – 1875): sygn. 110.

Chełmski Konsystorz Prawosławny (1905 – 1918): sygn. 84; sygn. 165; sygn. 1734; sygn. 4393; sygn. 4399; sygn. 4407; sygn. 4408; sygn. 4411; sygn. 4416.

Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879 – 1914): sygn. 30.

Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875 – 1905): sygn. 1045.

Komenda Powiatowa Policji w Hrubieszowie (1919-1939): sygn. 10; sygn. 30.

Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie (1918 – 1939): sygn. 39; sygn. 423; sygn. 429; sygn. 487; sygn. 495; sygn. 497; sygn. 498; sygn. 500; sygn. 503; sygn. 706.

Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Budowlany (1919 – 1939), sygn. 844.

Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny (1919 – 1939): sygn. 645; sygn. 669; sygn. 671.

„Клировыя Ведомости” (1876 – 1915): sygn. 513; sygn. 524.

Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів:

Холмська Духовна Консисто́рія, м. Холм (1782 - 1944), оп. 1: д. 113, д. 730.

Czasopisma

„Ziemia Lubelska”: 1919.

„Церковныя Вѣдомости”: 1912.

„Холмская Церковная Жизнь”: 1906; 1907; 1908; 1909; 1910; 1911; 1912.

„Холмская Русь”: 1914.

Opracowania

Błachnio J., *Kraśnik 1914*, Warszawa 2018.

Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005.

Dmitruk S., *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915 – 1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 52, z. 2, Warszawa 2017.

Doroszewski J., *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918 – 1939*, Lublin 2000.

Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596 – 1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.

Górac A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867 – 1918)*, Lublin 2014.

Grzesiak K. (ks.), *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918 – 1939*, Lublin 2010.

Hornyj M., Makar J., W. Makar W., Saluk A., *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach, t. 1: Badania*, Czerniowce 2011.

Izdebski E., *Bitwa pod Komarowem. 26 sierpnia – 2 września 1914*, Warszawa 1931.

Izdebski E., *Bitwa pod Zamościem. 26 – 27 sierpnia 1914*, Warszawa 1931.

Ihnatowicz I., Biernat A., *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003.

Kozyra W., *Wojewodowie lubelscy wobec życia społeczno-politycznego na Lubelszczyźnie w latach 1926 – 1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia”, 2003, t. LVIII.

Latawiec K., *W służbie imperium...Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864 – 1915*, Lublin 2007.

Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.

Mironowicz A., *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, 2006, t. 8, nr 13 – 14.

Mironowicz A., *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2004, z. 21.

Niedźwiedz E., Niedźwiedz J., Siudak J., *Dzieje miejscowości gminy Werbkowice - powiat hrubieszowski, Werbkowice – Zamość* 2009.

Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918 – 1939*, Warszawa 1989.

Pawluczuk U. A., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.

Pelica G. J., *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918 – 1939)*, Lublin 2007.

Pękała K. P., *Migracje ludności guberni chełmskiej w latach „Wielkiej Wojny” (1914-1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).

Rolf M., *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864 – 1915)*, tłum. W. Włoskowicz, Warszawa 2016.

Sula D., *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918 – 1937*, Warszawa 2013.

Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863 – 1915*, Lublin 2013.

Полный православный богословский энциклопедический словарь. Том II, Санкт-Петербург 1913.

SUMMARY

In this article author described history of the bigger orthodox church in women's monastery in Turkowice in 1906-1929's. Using by the cause study method author talk about the reasons and building church in 1906's and her demolition in 1929's. The basis of text is sources from archive in Lublin and Lviv. Monastery in Turkowice was be very important function in the life of orthodox community in the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century. The period before First World War, The Great War and 1918-1929's allow analyses religions political Russian and Poland towards orthodox people in Hrubieszow region. This analysis is entered into future research perspective connected history orthodox people and orthodox monastery life in Turkowice at the beginning of the 20th century.

Key words: Turkowice; Orthodox Church; orthodox monastery; The second wave of the recovery in 1929; First World War; Second Polish Republic; Russia

AUTOR

Doktor Stefan Dmitruk – historyk; niezależny badacz; nauczyciel historii w Szkole Podstawowej nr 37 w Białymstoku. Absolwent Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku (2004 r.), doktoryzował się w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (2012 r.). Autor ponad 50 artykułów opublikowanych w periodykach (m. in. „Przeszłości Demograficznej Polski”, „Res Historice”, „Tekach Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego Polskiej Akademii Nauk”, „Studiach z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, „Białoruskich Zeszytach Historycznych”), zbiorach naukowych wydanych w Polsce, Ukrainie i Rosji. Bada kwestie wyznaniowe, narodowościowe, społeczność rosyjską Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Rosji na przełomie XIX i XX w. oraz problem uchodźstwa ludności cywilnej w głąb Rosji podczas I wojny światowej (mail: dmitruk.stefan@gmail.com).